

the second half of the XVII century Zaporozhye, in their opinion, consisted of rebels against the law and the state, and the Cossacks defended only their own material interests, not the interests of the entire Ukrainian people. Analyzing the Cossack issues in the columns of «Kwartalnik Historycznego», we can make a generalization that in close connection with the history of the Cossacks in the first period of the magazine formed a negative image of Ukrainians. At this time, differences in the views of the Ukrainian Cossacks of representatives of different generations of Polish historians are becoming more and more noticeable. Thus, the younger generation of Polish researchers (V. Chermak) already considered the Cossacks in the broader context of socio-economic processes: presenting Ukrainians as de facto colonizers of Ukrainian lands, they attributed to the Cossack community the attributes of the state.

Key words: history of the Cossacks, scientific journals, «Kwartalnik Historyczny», Polish historiography.

Одержано редакцією 31.03.2022
Прийнято до публікації 25.05.2022

УДК 94 (477) (092)

DOI: 10.31651/2076-5908-2022-1-15-22

ТЕЛЬВАК Віталій Васильович,
доктор історичних наук, професор
кафедри всесвітньої історії та спеціальних
історичних дисциплін Дрогобицького
державного педагогічного університету
імені Івана Франка,
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-2445-968X>,
e-mail: telvak1@yahoo.com,

ТЕЛЬВАК Вікторія Петрівна,
кандидат історичних наук, доцент
кафедри всесвітньої історії та спеціальних
історичних дисциплін Дрогобицького
державного педагогічного університету
імені Івана Франка,
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-4671-743X>,
e-mail: viktoriatelvak75@gmail.com

ЯЦЕНЮК Фадей Степанович,
кандидат історичних наук, доцент
кафедри історії України
Чернівецького національного університету
імені Юрія Федьковича,
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-2054-9805>,
e-mail: fadey2010@ukr.net

ЕПІСТОЛЯРІЙ ЯК ДЖЕРЕЛО ДО ВИВЧЕННЯ РЕЦЕПЦІЇ ТВОРЧОСТІ МИХАЙЛА ГРУШЕВСЬКОГО

Стаття присвячена з'ясуванню евристичного потенціалу епістолярію інтелектуалів кінця XIX – першої третини XX ст. для реконструкції рецепції творчості М. Грушевського. Доведено, що тогочасне листування уможливило з'ясування низки малознаних на сьогодні проблем рецептивної грушевськiани. До найбільш перспективних віднесено відтворення кола «нереалізованих» рецензентів, з'ясування (не)відповідності публічної критики приватним оцінкам, виявлення історіографічних спостережень, що не стали надбанням широкої публіки. В підсумку наголошено на потребі скоординованого пошуку нових епістолярних масивів.

Ключові слова: епістолярій, рецептивна грушевськiана, історична думка кінця XIX – першої третини XX ст.

Постановка проблеми. Проблема рецепції багатопланової діяльності Михайла Грушевського не втрачає своєї популярності серед дослідників його творчості протягом останнього тридцятиліття. Це зумовлюється потребою подолання усталеного в історіографічній традиції ХХ ст. стереотипу, що видатний історик, подібно до інших тогочасних українських інтелектуалів, начебто створював свої тексти виключно «для домашнього вжитку». Інтенсивні студії останніх десятиліть дозволили аргументовано довести хибність такого погляду, поступово відтворюючи практики артикуляції ідей автора «Історії України-Руси» не тільки в українському, але й у російському, польському, чеському, німецькому, румунському, французькому та інших інтелектуальних середовищах. Наслідком активної пошукової праці стало виявлення та опрацювання різнопланових текстів багатьма мовами: рецензій, полемічних заміток, аналітичних статей та ювілейних дописів. Втім, ці тексти здебільшого відтворюють академічний вимір рецептивної грушевськіани, доволі формалізований вимогами жанру і корпоративною етикою.

Водночас, дослідники проблеми неодноразово відзначали плідність залучення розлогого епістолярію М. Грушевського та його кореспондентів для з'ясування складної палітри особливостей сприйняття інтелектуальної спадщини українського історика. Тож і по сьогодні листування залучається, але головню як допоміжне ілюстративне джерело, для кращого розуміння специфіки міжособистісної комунікації та контексту висловлених публічно оцінок. Втім, уважне опрацювання епістолярної грушевськіани дозволяє говорити про її самостійну евристичну цінність для осмислення рецептивної проблематики. Наприклад, нерідко у листах кореспондентів визначного історика піднімаються фахові проблеми, котрі з тих чи інших причин не прозвучали в оприлюднених текстах. Та значно більш важливими для нас є ті випадки, коли листи до автора «Історії України-Руси» постають єдиними свідченнями ставлення до його творчості з боку деяких сучасників, котрі так і не виступили публічно, хоча й подекуди висловлювали наміри підготувати рецензійні огляди на прочитані праці. Тож виявлення епістолярних джерел помітно розширює нашу поінформованість про сприйняття ідей історика у тогочасному інтелектуальному просторі. Звертаючи увагу колег на цей наразі недооцінений вимір рецептивної грушевськіани, як і усвідомлюючи багатоаспектність всієї проблеми, нижче лише тезово торкнемося найбільш значущих її сюжетів.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. На сьогодні маємо чимало праць, спеціально присвячених чи то з'ясуванню евристичного потенціалу листування М. Грушевського, чи то рецепції його різнопланової діяльності. На плідності залучення епістолярію до вивчення грушевськіани кінця ХІХ – першої третини ХХ ст. неодноразово наголошували Л. Винар, І. Гирич, С. Панькова, В. Тельвак та інші дослідники. Втім, самостійного аналізу специфіки епістолярної складової рецептивної грушевськіани на сьогодні немає. Цим і зумовлено актуальність нашого дослідження.

Метою статті є з'ясування інформаційних можливостей листування діячів кінця ХІХ – першої третини ХХ ст. для реконструкції рецепції творчості М. Грушевського.

Виклад основного матеріалу. Насамперед торкнемося української складової проблеми реконструкції кола потенційних рецензентів праць М. Грушевського, які так і не формалізували свої читацькі враження в друкованій формі. Наскільки можемо про це судити з доступних джерел, така група була найчисельнішою саме у випадку українських шанувальників українського історика. І тільки тут вдається простежити такий мотив не оприлюднення своїх читацьких рефлексій, як острах показати власну некомпетентність. Для ілюстрації наведемо уривок з листа Лариси Старицької-Черняхівської до львівського професора. Ділячись своїми враженнями про «Ілюстровану історію України», вона пише: «Я з захватом прочитала Вашу книжку і хотілося б мені написати про неї, та боюсь «дерзати»» [1, 508].

Принагідно відзначимо, що чимало українських інтелектуалів висловили свої враження про праці М. Грушевського винятково на сторінках листів. Це можна пояснити кількома обставинами. Насамперед ідеться про те, що найчастіше такі рефлексії породжувала потреба сказати слова подяки після отримання книги українського історика в подарунок і її прочитання. Очевидно, що така ситуація передбачала першочерговість висловлення свого схвального враження про нову працю кореспондента і не завжди мала на меті оприлюднення

сказаного. Тут можемо навести чимало імен відомих українських інтелектуалів (М. Коцюбинський, Є. Чикаленко, В. Липинський, О. Лотоцький та багато ін.), які в таких подячних листах до М. Грушевського висловлювали часом доволі небанальні спостереження, цілком варті публічної артикуляції. Наприклад, вчитель історика Володимир Антонович, після прочитання першої монографічної праці свого вихованця, написав до нього: «Особливо мене привабили два сюжети у Вашій праці, котрі я вважаю Вашим цілковитим досягненням. Це вказівка на існування земської боярщини в Києві та гіпотеза про відсутність князів після нашестя монголів» [2, 399]. Відзначимо, що публічних рефлексій засновника київської школи документалістів на «Нарис історії Київської землі від смерті Ярослава до кінця XIV ст.» так і не прозвучало.

Поряд із словами щирого захоплення, деякі українські колеги М. Грушевського в своїх листах неодноразово висловлювали й певні слушні зауваження. В цьому випадку приводом для певного втаємничення такої критики від широкої громадськості було розуміння небезпеки репутаційних втрат для національної справи у випадку публічної полеміки, адже автор «Історії України-Руси» тривалий час, фактично до гетьманського перевороту, вважався одним із символів українства поряд зі Шевченком та Драгомановим. Наприклад, ділячись з автором своїми враженнями після прочитання «Очерка истории украинского народа», Сергій Єфремов писав: «На мою думку, «Очерк», видаючи наново, треба доповнити особливо в останній частині (XIX вік) [...]. Так, як воно зараз є, читачеві трохи незрозуміло, чому цілковите «банкрутство» українства в XVIII в[іщі] одмінилося в XIX на такий рух, що має перед собою будущину. Треба сю прогалину заповнити. Трохи розтягнута частина перед козацькими рухами; чи не можна б її скоротити? Тоді книжка читалась би з більшим інтересом» [3, 221–222].

Та найбільше критичних спостережень стосувалося мови історичних творів М. Грушевського. Як відомо, в цій справі з публічною критикою колеги виступив Іван Франко лише напередодні Першої світової війни. Втім, саме епістолярій дозволяє нам віднотувати таку критичну рефлексію ще від останніх років XIX ст. Так, чи не перший за часом несміливий мовний закид історика зробив його учень Мирон Кордуба. Реагуючи на незадоволення М. Грушевського з приводу ігнорування його наполегливої поради дати свій текст на редагування перед публікацією, молодий тоді історик з певною зухвалістю відповів: «[...] Коли йде річ про мову, той Вам можна зробити під тим оглядом заміти, що й Ви уживаєте слів і форм не чисто руских...» [4, 422]. Від того часу доброзичлива критика мовної фактури текстів автора «Історії України-Руси» в листах його адресатів була доволі поширеною і загалом слушною.

Також листи до М. Грушевського нерідко є чи не єдиним джерелом, яке дозволяє поглибити наші знання про ставлення до нього вже не тільки самого адресата, але й третіх осіб. Особливо багато таких сюжетів подибуємо в листах учнів львівського професора, які з неприхованою гордістю інформували вчителя про шанобливе сприйняття його різнопланової діяльності знаними сучасниками. Наприклад, цілу колекцію таких спостережень доносить учителю зі своїх подорожей найбільш відданий його вихованець Іван Джиджора. Так, перебуваючи в Харкові, він пише до Львова: «Був я на двох викладах Багалія на університеті, коли він якраз читав «Южно-русскую историю» і переходив різні теорії й погляди на повстання і т. д. козащини. Про П. Проф. говорив в самих суперлативах, називаючи «Історію» (річ йшла про останній том) і «монументальною», і «класичною», а П. Професора між іншим «бенедектинуєм (!) наших часів»» [5, 211]. Як відомо, в своїй друкованій грушевськіані харківський історик був значно стриманішим [6]. Інший вихованець львівської школи Микола Залізник в часі своїх поневірянь Західною Європою також чимало писав учителю про поважне сприйняття його доробку в середовищі місцевих інтелектуалів. Так, з його листів до вчителя дізнаємося, що такі чільні постаті тогочасної німецької науки, як Карл Лампрехт та Отто Геч з надзвичайною повагою відгукувалися про «Історію України-Руси» [7, 118].

Не менш інформативним для нас є епістолярій українських інтелектуалів кінця XIX – першої третини XX ст. до третіх осіб, в якому нерідко містилися оцінки творчості М. Грушевського. Подекуди автори таких спостережень були помітно критичнішими в своїх

листах, аніж у публічних виступах, стосовно історіографічних пропозицій М. Грушевського. Тут навіть можемо відзначити певний оціночний дисонанс між прилюдними висловлюваннями та епістолярними рефлексіями. Промовистим прикладом може бути Степан Томашівський, знаний зі своїх численних рецензій на праці вчителя, в яких на різні лади демонстрував їхню національну вагомість і фахову досконалість [8]. Натомість, у приватному спілкуванні критичність виразно переважала над схваленням. Вперше на таку нещирість вихованця львівського українознавчого осередку вказав ідейний опонент львівського професора Володимир Милькович. В запалі полеміки з учнем М. Грушевського, який самовіддано захищав учителя перед його гострою критикою, він відверто заявив: «В кінці можу п. Томашівському поставити свідків, що він сам раз казав: що проф. Грушевський плете часом такі дурниці на викладах, що витримати не можна» [9, 4]. Дещо згодом правдивість слів В. Мильковича підтвердив і Михайло Павлик [10, 254].

Іншим прикладом може слугувати листування між симпатиками державницької історіософії, де досить відверто та безапеляційно стверджувалося про застарілість спадщини М. Грушевського, тоді як в історіографічних працях це робилося більше чи менше завуальовано [11, 23, 27]. Відзначимо, що подібних прикладів серед прихованих чи явних опонентів М. Грушевського можемо навести чимало. Загалом, проблема непублічного критичного обговорення історіографічного доробку автора «Історії України-Руси» в українському інтелектуальному середовищі є надзвичайно перспективною для грушевськознавства і неодмінно повинна враховуватися дослідниками рецептивної історіографії.

Відзначимо також, що винятково з листів наразі ми можемо дізнатися про особливості популярної рецепції історичних текстів М. Грушевського – ще одного важливого, але надалі малознаного сюжету рецептивної історіографії. Більшість відомих на сьогодні рефлексій читачів з поза фахового кола містяться у подячних епістолярних зверненнях до самого автора або до видавництв, які поширювали його праці. Вже перший досвід реконструкції цієї проблеми, здійснений Ольгою Андрієвською, показує важливість і плідність звернення до неї у розрізі епістолярію [12].

Стосовно неукраїнського читача, нам на сьогодні відома лише епістолярна рецепція колег М. Грушевського з академічного середовища. Насамперед, згадаємо про «нереалізованих» рецензентів праць українського історика. Найбільше їх було серед російських колег, що зрештою не повинно дивувати з огляду на розлогі контакти автора «Історії України-Руси» у російському інтелектуальному світі. Наприклад, чимало оціночних рефлексій можемо побачити у листах Олексія Шахматова до свого українського колеги. Так, отримавши у подарунок російськомовний переклад першого тому «Історії України-Руси», він написав до Львова: «Тішуся найвищою мірою російському перекладу I тому Вашої «Історії». Його поява стане крупною подією в нашій історичній літературі» [13, 98]. Іншим добрим прикладом є листи Олександра Лаппо-Данилевського до львівського професора. В одному з них російський історик пише про свої враження стосовно «Очерка истории украинского народа»: «Я ще не дякував Вам за Вашу книгу, яку читав із задоволенням й цікавістю; таких оглядів у нас ще мало» [14, 139]. Як відомо, ці знакові російські інтелектуали, хоча й були добре ознайомлені з творчістю українського колеги, так і не підготували жодного огляду на його праці, тож їхні листи є єдиними свідченнями сприйняття творчості М. Грушевського.

Назагал малознаною, але доволі перспективною для грушевськознавства проблемою, є з'ясування оцінок творчого доробку автора «Історії України-Руси» в листуванні самих російських інтелектуалів. Можемо з великою долею вірогідності передбачити чималу присутність імені М. Грушевського в епістолярію російських діячів, адже він був помітним подразником і для колег-гуманітаріїв, і для першопланових акторів політичної сцени. Зрештою, відомі поодинокі згадки вповні підтверджують такі очікування. Для прикладу згадаємо характеристики наукової праці українського вченого в листах кількох російських учених до президента петербурзької Академії наук князя Костянтина Романова, написаних з метою можливого полегшення його участі після арешту в 1914 р. Так, Сергій Платонов дав таку оцінку колезі: «Михайло Грушевський має великий науковий талант і для історичної

науки, незалежно від його «теорій», зробив дуже багато» [15, 218]. У такому ж тоні про наукові праці симбірського засланця писав до згаданого адресата й О. Шахматов: «[...] Критичний апарат його восьмитомної історії можна назвати класичним та єдиним після Карамзіна» [15, 222]. Зрозуміло, що в цих оцінках відображено насамперед бажання показати свого протеже у вигідному для нього світлі, але загалом наведені спостереження засвідчують подібність оцінок, які озвучували ці російські інтелектуали на зламі ХІХ–ХХ ст.

Найменше на сьогодні епістолярних свідчень оціночного характеру маємо стосовно західноєвропейських колег М. Грушевського. Але й тут можемо впевнено говорити про чималу інформативність листів до українського вченого для повнішого, а головне – панорамнішого розуміння рецепції його ідей. Для прикладу згадаємо листи видатного чеського славіста Яна Пайскера до М. Грушевського [16]. Саме з них ми дізнаємося про сприйняття вченим історіографічних ідей, які були викладені на сторінках німецькомовного перекладу першого тому «Історії України-Руси». Вже у першому листі до українського колеги він писав: «Дозвольте мені з лікарняного ліжка висловити Вам найщирішу подяку за надзвичайно цінну науку, яку я почерпнув з Вашої фундаментальної праці у німецькому перекладі і черпатиму доти, доки зможу тримати перо у руках. Уважно і зацікавлено я читаю її слово за словом і захоплююсь Вашими старанням, проникливістю, розсудливістю, реалізмом навіть там, де я не поділяю Вашої позиції». Також листи Я. Пайскера дозволяють припустити, що він підготував критичний відгук на «Історію України-Руси», адже писав до Львова: «З задоволенням напишу і рецензію, вибір часопису залишаю за Вами і прошу лише відтермінування, адже зараз я хворію і переобтяжений роботою». На сьогодні така рецензія не віднайдена, що спонукає до ретельного пошуку сторінками тогочасних західних фахових часописів.

Надзвичайно цікаво було б відтворити рецепцію ідей М. Грушевського в тогочасному епістолярії самих європейських інтелектуалів, подібно до того, як ми це показували на прикладі українських і російських колег українського історика. На жаль, ця проблема наразі практично не зауважена. Тут для ілюстрації вагомості згаданого сюжету згадаємо про специфіку польської епістолярної рецепції різнопланової діяльності М. Грушевського. Як відомо, його колеги з академічного середовища в цілому віддавали належне працьовитості та дослідницькому таланту автора «Історії України-Руси» [17]. Натомість, помітно критичнішими вони були в своїх листах, де навіть підозрювали авторитетного діяча українського руху у співпраці з російським урядом. Про це, наприклад, свідчить лист Шимона Аскеназі до Людвіка Фінкля, написаний з Петербургу. Перебуваючи водночас з М. Грушевським у російській столиці, польський професор писав до свого кореспондента: «Я випадково дізнався, що водночас зі мною в Петербурзі перебував Грушевський; знаю, що опікується виданням своєї популярної російської історії України; що по за тим надалі є активний. Кому він властиво служить, Бог його радше знає» [18, 251].

Вивчення епістолярію дозволяє нам відтворити й особливості написання рецензій на праці М. Грушевського. Так, лише листи вченого дозволяють виявити його активну позицію у пошуку відповідних рецензентів. Так було, наприклад, після появи першого тому «Історії України-Руси», коли М. Грушевський надіслав його до головного редактора часопису «*Věstník Slovanských Starožytosti*» з проханням поінформувати європейську громадськість про новинку українознавства. У відповідь Любор Нідерле попросив самого автора підказати ім'я можливого рецензента [19, 634–635]. Той звернув увагу чеського колеги на свого талановитого учня М. Кордубу. В підсумку нав'язаної комунікації, як знаємо, з'явився перший критичний відгук на «Історію України-Руси», який знайомив західну академічну громадськість з виходом української історіографії на нові проблемно-тематичні обрії.

Епістолярій М. Грушевського також є помічним для з'ясування його ставлення до обговорення власних праць. Для прикладу згадаємо лист до О. Лаппо-Данилевського, в якому висловлені рефлексії стосовно значної зацікавленості західних славістів німецькомовним перекладом першого тому «Історії України-Руси». Перебуваючи під впливом жвавого, нерідко полемічного, але в цілому доброзичливого сприйняття, автор писав російському колезі: «Мій І т. «Історії», що вийшов минулого року німецькою, переживає тепер вогняне хрещення. Поряд з більш-менш різкими витівками, продиктованими

недружелюбністю до моїх «нововведень» або особистими і політичними рахунками, мені приємно було переконатися, що і найбільш неприявні критики не вказали мені яких-небудь дійсних недоліків в моїх висновках або методи; з цього погляду ці недружні відгуки, мабуть, варто було б цінувати навіть вище, ніж доброзичливі, особливо – голослівні компліменти» [20, 330].

Насамкінець, вкажемо на чималу інформативність епістолярію для віднайдення критичних відгуків на праці М. Грушевського, розпорошених сторінками багатьох малонакладових періодичних видань того часу. Особливо багато такої інформації зустрічається в листах до українського історика, де нерідко читачі його праць інформують адресата про опубліковані чи подані до редакцій журналів рецензії. Як приклад, наведемо уривок з листа російського археографа та публіциста Василя Сторожева до львівського професора від 22 березня 1905 р.: «Згідно з обіцянкою, повідомляю Вам, що мої рецензії на Вашу книгу «Очерк истории украинского народа» надруковані в журналах «Русская Мысль», № 2, стр. 57-59, «Научное Слово» № 2, стр. 131-134 и «Мир Божий», № 2, стр. 49-51» [21, 9].

Спеціальну роботу з пошуку рецензій на праці М. Грушевського на його прохання проводив бібліотекар книгозбірні НТШ Володимир Дорошенко. В цьому плані цікавим є один з його листовних звітів голові Товариства: «Я зібрав більше, ніж Ви просили, і був би ще більше зібрав, якби Бібліотека мала всі головніші російські журнали в комплекті, а то на жаль дуже багато бракує, отже рецензій на 2 – 3-є видання «Очерка» не міг через се зібрати. Вибачайте, що задержався з відповіддю на пару днів, але я хотів подати Вам комплект рецензій, якомога повніший. Дещо у нас у бібліотеці годі було знайти, але я занотував бувши ще в Швейцарії, то мусів перегорнути купу своїх нотаток, поки відшукав. Не списав я лише рецензій з укр[аїнських] видань і «Київської старини». Усі ж інші подаю на осібних картках» [22, 262]. Відзначимо, що саме подібна інформація доволі часто для нас є найбільш надійним орієнтиром для пошуків.

Висновки. Як показало проведене дослідження, листування інтелектуалів кінця ХІХ – першої третини ХХ ст. містить чимало унікальної інформації про особливості рецепції творчості М. Грушевського. Тогочасна популярність такої комунікативної практики як листування, дозволяє нам відтворити не лише значно багатшу палітру оціночних інтерпретацій творчості автора «Історії України-Руси», але й значною мірою розширити проблемно-тематичні обрії самої рецептивної грушевськiани. До найменше знаних на сьогодні її сюжетів назвемо відтворення кола «нереалізованих» рецензентів, з'ясування (не)відповідності публічної критики приватним оцінкам, а також виявлення вартих уваги історіографічних спостережень, що так і не стали надбанням широкої публіки. В підсумку це помітно актуалізує як більш інтенсивний і, головне, скоординований пошук нових епістолярних джерел, так і пильнішу увагу до відомих сьогодні колекцій. Тож, Ad fontes!

Список використаної літератури

1. Заруба В. Листування Лариси Старицької-Черняхівської з Михайлом Грушевським / В. Заруба // Записки НТШ. – 2013. – Том ССLXV. Праці Історично-філософської секції. – С. 495-518.
2. Назаренко В. Листи М. Грушевського до В. Антоновича / В. Назаренко // Український історик. – 1991–1992. – Ч. 3–4 (110–111); 1–4 (112–115). – С. 396-412.
3. Листування Михайла Грушевського. Т. III. Упор.: Г. Бурлака, Н. Лисенко. – Київ; Нью-Йорк: УІТ, 2006. – 718 с.
4. Купчинський О. Взаємне листування Михайла Грушевського та Мирона Кордуби / О. Купчинський. – Львів, 2016. – 422 с.
5. Листування Михайла Грушевського. Т. 4: Листування Михайла Грушевського та Івана Джиджори / упоряд.: С.Панькова, В.Пришляк; ред. Л.Винар, П.Сохань, І.Гирич. – Київ; Нью-Йорк: УІТ, ВД “Простір”, 2008. – 550 с.
6. Тельвак В. Грушевськiана Дмитра Багалія / В.Тельвак // Вісник Черкаського університету. Серія: Історичні науки. – 2010. – Вип. 192. – С. 7-14.
7. Центральний державний історичний архів України у м. Київ. – Ф. 1235. – Оп. 1. – Спр. 485.
8. Тельвак В. Михайло Грушевський в оцінках своїх учнів (перша третина ХХ ст.) / В.Тельвак // Історіографічні дослідження в Україні. – 2013. – Вип. 23. – С. 160-197.
9. Милькович В. Ще одна відповідь моїм напасникам / В. Милькович // Руслан. – 1908. – Ч. 1. – С. 4–5.

10. Тельвак В. Творча спадщина Михайла Грушевського в оцінках сучасників (кінець XIX – 30-ті роки XX століття) / В. Тельвак. – Київ; Дрогобич: «Вимір», 2008. – 494 с.
11. Листи Осипа Назарука до Вячеслава Липинського // Липинський В. Архів. – Т. 7. – Філадельфія, 1976. – 532 с.
12. Andriewsky O. Reading the History of Ukraine-Rus': A Note on the Popular Reception of Ukrainian History in Late Imperial Russian and Revolutionary Ukraine / O. Andriewsky // *Journal of Ukrainian Studies*. – 2008–2009. – Vol. 33–34. – P. 45–60.
13. Макаров В. І. Листування М.С. Грушевського й О.О. Шахматова / В. І. Макаров // Український історичний журнал. – 1996. – № 5. – С. 89–106.
14. Матяш И. Б. “Прошу принять уверение в совершенном почтении и преданности”. Письма А. С. Лаппо-Данилевского М. С. Грушевскому. 1905–1914 гг. / И. Б. Матяш // *Исторический архив*. – 2002. – № 4: Россия и Украина XVI–XX вв. – С. 135–151.
15. Елецкий П. Ссылка М. С. Грушевского / П. Елецкий // *Минувшее: Исторический альманах*. 23. – СПб.: Издательство Феникс, 1998. – С. 207–262.
16. Тельвак В., Радченко О. Листи Яна Пайскера до Михайла Грушевського / В. Тельвак, О. Радченко // *Вісник Черкаського університету: Серія Історичні науки*. – 2021. – № 1. – С. 126–135
17. Тельвак В. Польська грушевськiana кінця XIX – початку XX ст. / В. Тельвак // *Український історик*. – № 3-4 / 1. – 2004-2005. – С. 47-60.
18. Hoszowska M. Szymon Askenazy i jego korespondencja z Ludwikiem Finklem / M. Hoszowska. – Rzeszów: Wydawnictwo Uniwersytetu Rzeszowskiego, 2013. – 387 s.
19. Наулко В. Листи Любора Нідерле до Михайла Грушевського / В. Наулко // *Український археографічний щорічник*. Нова серія. – К., 2006. – Вип. 10/11. – С. 634–635.
20. Тельвак В. Листи Михайла Грушевського до Олександра Лаппо-Данилевського / В. Тельвак // *Записки НТШ*. – 2016. – Т. 270. – С. 313–334.
21. Центральний державний історичний архів України у м. Київ. – Ф. 1235. – Оп. 1. Спр. 874.
22. Листування Михайла Грушевського. Т. II. Упор.: Р. Майборода, В. Наулко, Г. Бурлака, І. Гирич; ред. Л. Винар. – Київ; Нью-Йорк: УІТ, 2001. – 411 с.

References

1. Zaruba, V. (2013). Correspondence of Larysa Starytska-Chernyakhivska with Mykhailo Hrushevsky. *Zapysky NTSh*, CCLXV, 233–252. (in Ukr.)
2. Nazarenko, B. (1991–1992). Letters of M. Hrushevsky to V. Antonovych. *Ukrainskyi istoryk*, 3–4 (110–111); 1–4 (112–115), 396–412. (in Ukr.)
3. *Correspondence of Mykhailo Hrushevsky*. Vol. III. Kyiv – Niu-York: UIT, 718 p. (in Ukr.)
4. Kupchynskiy, O. (2016). *Correspondence between Mykhailo Hrushevsky and Myron Korduba*. Lviv, 424 p. (in Ukr.)
5. *Correspondence of Mykhailo Hrushevsky*. Vol. 4: *Correspondence of Mykhailo Hrushevsky and Ivan Dzhydzhora*. Kyiv; Niu-York: UIT, VD “Prostir”, 550 p. (in Ukr.)
6. Telvak, V. (2010). Hrushevsky studies of Dmytro Bagaliy. *Visnyk Cherkaskoho universytetu. Serii: Istorychni nauky*, 192, 7–14. (in Ukr.)
7. *Central State Historical Archives of Ukraine in the city of Kyiv*. F. 1255. Op. 1. Case 485. (in Ukr.)
8. Telvak, V. (2013). Mykhailo Hrushevsky in the assessments of his students (first third of the twentieth century). *Istoriografichni doslidzhennia v Ukraini*, 23, 160–197. (in Ukr.)
9. Mylkovych, V. (1908). Another answer to my attackers. *Ruslan*, 1, 4–5. (in Ukr.)
10. Telvak, V. (2008). *Mykhailo Hrushevsky's creative heritage in the estimations of contemporaries (end of the XIX – 30s of the XX century)*. Kyiv–Drohobych: «Vymir», 494 p. (in Ukr.)
11. *Letters of Osip Nazaruk to Vyacheslav Lypynsky* // Lypynsky V. Archive. Vol. 7. Fildelfiia, 532 p. (in Ukr.)
12. Andriewsky, O. (2008–2009). Reading the History of Ukraine-Rus': A Note on the Popular Reception of Ukrainian History in Late Imperial Russian and Revolutionary Ukraine. *Journal of Ukrainian Studies*, 33–34, 45–60. (in Eng.)
13. Makarov, V. I. (1996). Correspondence between M.S. Hrushevsky and O.O. Shakhmatov. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*, 5, 89–106. 98. (in Ukr.)
14. Matiash, Y. B. (2002). “I ask you to accept the assurance of perfect respect and devotion”. Letters of A. S. Lappo-Danilevsky to M.S. Hrushevsky. 1905–1914. *Istorycheskyi arkhyv*, 4: *Rossyia y Ukrayna XVI–XX vv.*, 135–151. (in Ukr.)
15. Eletskey, P. (1998). Exile of M. S. Hrushevsky. *Mynuvshee: Ystorycheskyi almanakh*, 23, 207–262. (in Rus.)
16. Telvak, V. & Radchenko, O. (2021). Jan Paisker's letters to Mykhailo Hrushevsky. *Visnyk*

- Cherkaskoho universytetu. Serii: Istorychni nauky*, 1, 32-45. (in Ukr.)
17. Telvak, V. (2004-2005). Polish Hrushevsky studies in the late nineteenth –early twentieth century. *Ukrainskyi istoryk*, 3-4 / 1, 47-60. (in Ukr.)
  18. Hoszowska, M. (2013). *Szymon Askenazy and his correspondence with Ludwik Finkel*. Rzeszów: Wydawnictwo Uniwersytetu Rzeszowskiego, 387 p. (in Pol.)
  19. Naulko, V. (2006). Letters of Lubor Niederle to Mykhailo Hrushevsky. *Ukrainskyi arkeohrafichnyi shchorichnyk. Nova serii*, 10/11, 634–635. (in Ukr.)
  20. Telvak, V. (2016). Letters of Mykhailo Hrushevsky to Oleksandr Lappo-Danilevsky. *Zapysky NTSh*, 270, 313-334. (in Ukr.)
  21. *Central State Historical Archives of Ukraine in the city of Kyiv*. F. 1255. Op. 1. Case 874. (in Ukr.)
  22. *Correspondence of Mykhailo Hrushevsky*. Vol. II. Kyiv – Niu-York: UIT, 411 p. (in Ukr.)

TELVAK Vitalii, Doctor of Historical Sciences, Professor at Department of World History and Special Historical Disciplines, Ivan Franko Drohobych State Pedagogical University,

e-mail: telvak1@yahoo.com,

TELVAK Viktoria, Candidate of Historical Sciences, Assistant Professor at Department of World History and Special Historical Disciplines, Ivan Franko Drohobych State Pedagogical University,

e-mail: viktoriatelvak75@gmail.com,

YATSENIUK Fadei, Candidate of Sciences (History), Associate Professor, Department of History of Ukraine, Yuriy Fedkovych Chernivtsi National University,

e-mail: fadey2010@ukr.net

EPISTOLARY MATERIALS AS A SOURCE FOR THE STUDY OF THE RECEPTION OF MYKHAILO HRUSHEVSKY'S WORK

Introduction. *Researchers of receptive issues have repeatedly noted the fruitfulness of involving the extensive epistolary of M. Hrushevsky and his correspondents to clarify the complex palette of features of the perception of the intellectual heritage of the historian. Therefore, correspondence is still used today, but mainly as an auxiliary illustrative source, to better understand the specifics of interpersonal communication and the context of publicly expressed assessments. However, careful study of Hrushevsky's epistolary materials allows us to discuss its independent heuristic value for understanding receptive issues. For example, the letters of correspondents of a prominent historian often raise professional issues that did not appear in the published texts for one reason or another. But much more important for us are the cases when letters to the author of "History of Ukraine-Rus" are the only evidence of the attitude to his work by some contemporaries who did not speak publicly, although sometimes expressed intentions to prepare reviews. Therefore, the discovery of epistolary sources significantly expands our awareness of the perception of the ideas of the historian in the then intellectual space. Drawing colleagues' attention to this currently underestimated dimension of receptive Hrushevsky studies and realizing the multifaceted nature of the whole problem, below, we will only briefly touch on its most significant aspects.*

The article aims to clarify the information possibilities of correspondence of figures of the late XIX - first third of the XX century to reconstruct the reception of M. Hrushevsky's work.

Results. *According to the study, the correspondence of intellectuals of the late nineteenth - first third of the twentieth century contains much unique information about the peculiarities of the reception of the work of M. Hrushevsky. The popularity of such communicative practice as correspondence at that time allows us to recreate a much richer palette of evaluative interpretations of the author's work "History of Ukraine-Rus" and expand the problem-thematic horizons of the receptive Hrushevsky studies. Among the least known aspects is reproducing a circle of "unrealized" reviewers, finding out (in) compliance of public criticism with private assessments, as well as identifying noteworthy historiographical observations that never became public property.*

Conclusion. *The study showed the importance of working on a more intensive and coordinated search for new epistolary sources and closer attention to the collections known today.*

Keywords: *epistolary materials, receptive Hrushevsky studies, historical thought of the end of the XIX - first third of the XX century.*

Одержано редакцією 14.04.2022
Прийнято до публікації 25.05.2022